تاریخ دریافت: ۹۱/۱۰/۲۴
تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۷
صفحات: ۶۷-۴۹

رویارویی با نابرابری فضایی ضمن به‌کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی (مورد مطالعه: منطقه ۱۳ شهر تهران)

مهدیه خالوباقری[۱]

چکیده

رشد سریع شهرنشینی، مشکلات متعددی را در شهرهای کشورهای کمتر و بیشتر توسعه‌یافته به همراه داشته است. از جمله عمده‌ترین این مشکلات، نابرابری‌های فضایی است که گسترش و بسط آن، ساختار فضایی شهرها را دچار تغییر و تحول می‌کند. تداوم نابرابری‌های فضایی و افت کیفیت زندگی در برخی نواحی خرد شهری و نارسایی شیوه‌های موجود، ضرورت تمهید و اختیار شیوه‌های متفاوت اما امکان‌پذیر در برنامه‌ریزی و مدیریت شهری را مطرح می‌سازد. این نوشتار در پی تأکید بر ضرورت توجه به افت کیفیت زندگی در نواحی دارای نابرابری‌های فضایی است که نیازمند تحلیل، تفسیر و تبیین ساختار ویژه خود، علل پدیدار شدن ساختار نابرابر و افت کیفیت زندگی در آنها، بروز تهدیدها و مشکلات، حضور فرصت‌ها و مهمتر از همه، دوری جستن از رویکرد سنتی در برنامه‌ریزی و مدیریت نواحی خرد شهری می‌باشد. در این راستا، یکی از نواحی خرد شهر تهران که دارای مشکل نابرابری فضایی و افت کیفیت زندگی است، انتخاب گردیده و به پیش‌شرط‌های راه‌اندازی سازوکار برنامه‌ریزی و مدیریت در آن، اشاره شده است. بدیهی است تدوین برنامه‌ای مناسب به‌منظور تعدیل یا حذف نابرابری‌ها به همراه افزایش مشارکت مردمی در مدیریت شهری و بهره‌گیری از انگاشت چندبعدی و جامع کیفیت زندگی در چارچوب برنامه‌ریزی شهری- به دور از شیوه‌های رایج و متداول- به‌عنوان عمده‌ترین هدف این نوشتار، می‌تواند در رسیدن به برابری و تحقق عدالت در شهرها مؤثر باشد.

واژه‌های کلیدی: نابرابری فضایی، کیفیت زندگی، برنامه‌ریزی شهری، برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی، برنامه‌ریزی نواحی خرد شهری

۱- کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، دانشگاه شهید بهشتی، مسئول مکاتبات: mahdeie.bagheri@yahoo.com

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

۱- مقدمه

افزایش فزاینده شهرنشینی، پیامدهای بسیاری را در جهان به همراه داشته است که از پیامدهای عمده آن، فقر، محرومیت و انواع نابرابری‌های فضایی[۱] است و شهرهای بسیاری از کشورهای کمتر و بیشتر توسعه‌یافته با آن روبه‌رو شده‌اند (دانشپور، ۱۳۷۸). بررسی نابرابری فضایی، از آن جهت اهمیت دارد که آگاهی بر نحوه عملکرد، شکل، ویژگی‌های خاص و تحولات ساختار فضایی در یک شهر و علل مؤثر بر ایجاد عدم تعادل بین نواحی مسکونی، تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران را در مورد درک عواقب تصمیمات خود یاری می‌رساند. این ویژگی در عین‌حال لزوم توجه به تدوین راهبردها و سیاست‌های متفاوت برای هر یک از نواحی مختلف مسکونی را مشخص می‌سازد. از سوی دیگر، تحت تأثیر رواج و گسترش مفاهیم کیفی و اجتماعی توسعه؛ از جمله کیفیت زندگی شهری، مباحث و موضوعات جدیدی در عرصه برنامه‌ریزی شهری مطرح شده که تحول در شیوه‌ها و روش‌های آن را به دنبال داشته است. برنامه‌ریزی شهری تحت تأثیر این مفاهیم، دیگر فقط برنامه‌ریزی برای تأمین نیازها و خواسته‌های کالبدی-کارکردی شهروندان نیست، بلکه در واقع هدف اصلی آن علاوه بر تأمین نیازهای فوق، پاسخگویی به نیازهای روانی، محیطی، اجتماعی و اقتصادی (نظیر رضایت، شادمانی، مسکن با کیفیت، حمل‌ونقل با کیفیت و جز آن) و دستیابی به کیفیت مطلوب محیط زندگی در شهرها است.

شهر تهران همواره با مشکل اغتشاش در ساختار فضایی و بروز پدیده جدایی اجتماعی مواجه بوده است. ویژگی‌های مربوط به مکانیزم هدایت و کنترل شهری و ویژگی‌های بوم‌شناختی این شهر، باعث ایجاد نابرابری فضایی در سطح شهر و نواحی مسکونی خاص گروه‌های اجتماعی- اقتصادی گوناگون شده است. از این‌رو، یکی از نواحی خرد شهر تهران با هدف درک هر چه بیشتر نابرابری فضایی در آن، مورد توجه قرار گرفته است تا بتوان با به‌کارگیری تمهیداتی مناسب متکی بر برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی، به اهداف برابری، افزایش فرصت‌ها و ارتقای کیفیت زندگی در آن، دست یافت.

رهیافت‌های سنتی مورد استفاده در فرایند برنامه‌ریزی شهری برای رویارویی با نابرابری‌های فضایی موجود در نواحی شهری به دلیل نداشتن نگاهی جامع و چندجانبه (به ویژگی‌های برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی) نتوانسته‌اند به نتایج قابل قبولی در این زمینه دست یابند؛ زیرا متفاوت با دستاوردهای نظری و تجربیات جهانی بوده و نگاهی سنتی و یکنواخت به انواع گوناگون فضاهای نابرابر شهری را دنبال می‌کنند. بنابراین ضرورت دارد که برای برنامه‌ریزی، روشی نوین معرفی و استفاده شود که بتواند با نابرابری فضایی، رویارویی کرده و تمام ابعاد زندگی در این نواحی را به صورت جامع و چندجانبه در نظر گیرد تا ضمن ارتقای کیفیت زندگی در نواحی که نابرابری فضایی دارند، از طریق شناخت ویژگی‌های جوامع مختلف، به نیازهای محلی پاسخ دهد. هدف این مقاله تأکید بر اهمیت رویارویی با نابرابری فضایی و ارتقای کیفیت زندگی در نواحی شهری و همچنین ارائه چارچوبی است که بتوان با استفاده از برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی، با نابرابری‌های فضایی موجود در نواحی شهری مقابله کرد و راه‌حل مناسبی برای آن ارائه داد.

به منظور دستیابی به این هدف کلی، پس از معرفی چارچوب‌های نظری، فنی و تجربیات جهانی مرتبط با انگاشت‌های کلیدی موضوع، چارچوب برنامه‌ریزی پیشنهادی برای رویارویی با نابرابری فضایی با به‌کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی، مبتنی بر دو مسیر محتوایی و روندکاری و به‌کارگیری آن در نمونه موردی، ارائه می‌شود. از جمله دستاوردهای نوشتار پیش رو علاوه بر پیشنهاد فرایند مذکور، معرفی معیارها، سنجه‌ها و روش مناسب سنجش نابرابری فضایی و کیفیت زندگی در نواحی خرد شهری بر اساس توجه به تمام ابعاد برنامه‌ریزی فضایی در سه زمینه طبیعی، فضایی- فعالیتی و تصمیم‌گیری می‌باشد.

سابقه مطرح شدن انگاشت کیفیت زندگی بسیار محدود است (مربوط به مطرح شدن مفاهیم کیفی در برنامه‌ریزی شهری). مطالعاتی که تاکنون در این زمینه صورت گرفته نیز

۱- تفاوت بین ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی نواحی

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

رویارویی با نابرابری فضایی ضمن به کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی .../ مهدیه خالوباقری ـــــــ

در راستای سنجش نابرابری‌های فضایی، اولین و مهمترین گام، معرفی معیارهای مناسب سنجش است. پنج دسته‌بندی کلی از انواع معیارهای سنجش نابرابری فضایی مورد استفاده در مطالعات مختلف، قابل شناسایی‌اند که عبارتند از: معیارهای خدمات عمومی و اجتماعی-اقتصادی، رفاه و عدم رفاه، کالبدی و اجتماعی، کاربردها و خدمات رفاهی و منزلت اجتماعی و پایگاه اقتصادی. پس از شناسایی نابرابری فضایی باید رهیافت مناسبی را برای مقابله و کاهش آن، به کارگرفت (خالوباقری، ۱۳۹۰). با توجه به انواع نواحی نابرابر شهری، رهیافت‌های مختلفی قابل اتخاذ می‌باشند که از میان آنها دو رهیافت پرکاربردترند:

نخست- رهیافت تجدید حیات شهری[1] که بینش و عمل تفصیلی و جامعی برای حل مشکلات شهری است و مشارکت افراد و نهادهای مؤثر در تصمیم‌گیری‌ها و پایداری محیط زیست در نواحی خرد شهری را مورد توجه قرار می‌دهد.

دوم- رهیافت ارتقای کیفیت محیطی[2] که برای نواحی نابرابر فضایی که بیشتر در لبه‌های نواحی تجاری یا در حاشیه شهرها شکل می‌گیرند، به کار می‌رود و مبتنی بر آن است که برای رفع مشکلات نواحی نابرابر باید کل فرایند زندگی و مجموع شرایط ساکنان را به همراه بارزترین نمودهای سیاسی شهری و نقصان‌های نهادی، هدف قرار داد (دانشپور، ۱۳۸۷).

تجربیات کشورهای بیشتر توسعه‌یافته (تجربه کشورهای انگلیس و آمریکا) و کشورهای کمتر توسعه‌یافته (تجربه کشور اندونزی) در برخورد با نابرابری فضایی در نواحی شهری نیز به‌منظور آشنایی با اهداف، سیاست‌ها و اقدامات مختلف این کشورها در مورد نابرابری فضایی، افت شهری و محرومیت اجتماعی، نشان‌دهنده گذار مدیریت و برنامه‌ریزی شهری این کشورها از برخورد یک‌جانبه با نابرابری‌های فضایی به سوی توسعه مشارکتی، متناسب با تحولات برنامه‌ریزی شهری، تشکیل خط‌مشی جدید و تطبیق امور با اهداف توسعه پایدار و بهره‌گیری از برنامه تجدید حیات شهری به‌عنوان یک رهیافت جامع برای کاهش مشکل نابرابری فضایی در نواحی درونی شهرها می‌باشد (خالوباقری، ۱۳۹۰).

۱-۲- انگاشت کیفیت زندگی

کیفیت زندگی، مفهومی پیچیده و چندبعدی است که با وضعیت جمعیت در یک مقیاس جغرافیایی خاص، ارتباط دارد؛ از این‌رو می‌توان آن را به مثابه کنش متقابل بین نیازهای انسانی و احساس ذهنی نسبت به تأمین این نیازها- بهزیستی ذهنی- در نظر گرفت (رضوانی، ۱۳۸۷). ارائه تعریفی دقیق و مورد توافق از انگاشت پیچیده و چندبعدی کیفیت زندگی بسیار دشوار است؛ تعاریف مختلف نیز براساس هدفی که از آنها دنبال می‌شود ویژگی‌های متفاوتی دارند (نجات، ۱۳۸۷) که زمینه دسته‌بندی آنها را در سه گونه فراهم می‌آورند. این سه گونه عبارتند از:

نخست: تعاریفی که به بُعد ذهنی کیفیت زندگی توجه دارند.

دوم: تعاریفی که به بُعد عینی کیفیت زندگی توجه دارند.

سوم: تعاریفی که همزمان به ابعاد ذهنی و عینی کیفیت زندگی توجه دارند (رضوانی، ۱۳۸۷).

جدول ۱ بیانگر تعاریف متقاوت از انگاشت کیفیت زندگی می‌باشد.

1- Urban Regeneration Approach
2- Quality Upgrading Approach

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

رویارویی با نابرابری فضایی ضمن به کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی .../ مهدیه خالوباقری ـــــــ

نظریات مرتبط با انگاشت کیفیت زندگی، از انتظام‌های فکری گوناگون توسعه‌یافته است. این نظریات، متعددند اما عمده‌ترین آنها عبارتند از:

نظریه لذت‌طلبی: کیفیت زندگی را فهرستی از عوامل عینی می‌داند که بر ادراک و ذهنیت فرد تأثیر می‌گذارد (رضاپور، ۱۳۸۹).

نظریه برتری: تکامل تمایلات ذاتی[1] یک شخص، تنها مورد حائز اهمیت در سنجش کیفیت زندگی است و ارتقای کیفیت زندگی فرد را نتیجه برآورده شدن تمایلات و آرزوهای او می‌داند (رضاپور، ۱۳۸۹).

نظریه فایده‌باور: بعد نظری این نظریه که ارزش‌ها و آرزوها را در بر می‌گیرد با کیفیت زندگی ذهنی، ارتباط دارد و بعد عملی آن، به سنجش فایده در زندگی مادی مربوط می‌شود و با کیفیت زندگی عینی ارتباط دارد (رضاپور، ۱۳۸۹).

نظریه نیازهای انسانی (THN)[2]: به شناخت ماهیت نیازها و دسته‌بندی آنها پرداخته و بیان می‌کند که رضایت‌مندی از برآورده شدن نیازهای انسانی، شکل‌دهنده رضایت‌مندی از زندگی است (رضاپور، ۱۳۸۹).

نظریه عمل اجتماعی(SAT)[3]: فرهنگ را در جامعه، تعیین‌کننده می‌داند و هرگونه تغییر و تحول در آن را باعث تغییر و تحول در سایر ابعاد جامعه می‌داند (رضاپور، ۱۳۸۹).

رهیافت‌های متفاوتی برای به‌کارگیری انگاشت کیفیت زندگی در برنامه‌ریزی شهری وجود دارد اما از میان آنها، دو رهیافت کیفیت زندگی برگر- اشمیت و نول و رهیافت کیفیت اجتماعی که جامعه را به‌عنوان یک کلیت مدنظر قرار داده و علاوه بر توجه به خودمختاری فردی، کیفیت زندگی را با بهره‌گیری از روابط اجتماعی ارزیابی نموده و کاهش نابرابری‌ها و تحقق عدالت اجتماعی، هسته اصلی این دو رهیافت به حساب می‌آیند و به موضوع این پژوهش نزدیک‌ترند.

معیارهای سنجش کیفیت زندگی را نیز می‌توان در دو گروه سنجه‌های ذهنی و شاخص‌های عینی، جای داد. سنجه‌های ذهنی از طریق پیمایش و پرسشگری از ادراک، رضایت و ارزیابی مردم از زندگی خود به دست می‌آیند و شاخص‌های عینی از طریق به‌کارگیری داده‌های حاصل از گزارش‌ها و آمارهای رسمی حاصل می‌شوند (نوغانی، ۱۳۸۷). برای سنجش کیفیت زندگی ابتدا باید تمامی ابعاد، جنبه‌ها و شاخص‌های تشکیل‌دهنده این انگاشت، شناسایی شوند تا بتوان به تعریفی جامع و کامل دست یافت.

جدول ۲، به بررسی سنجه‌ها و شاخص‌های کیفیت زندگی در مطالعات مختلف می‌پردازد.

1- Intrinsic Desires
2- Theories of Human Needs (THN)
3- Social Action Theory (SAT)

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

جدول ۲- سنجه‌ها و شاخص‌های کیفیت زندگی در مطالعات مختلف

مطالعه	سنجه‌ها و شاخص‌های کیفیت زندگی
اشنایدر[1]- ۱۹۷۶	درآمد، ثروت و شغل/ محیط زیست/ سلامتی (روحی و جسمی) / آموزش/ بی‌سازمانی اجتماعی[2] (جنایت، الکلیسم، اعتیاد و ...)/ از خودبیگانگی و مشارکت سیاسی(اشنایدر، ۱۹۷۶). (با تأکید بر شاخص‌های عینی کیفیت زندگی)
لیو[3]- ۱۹۷۶	اقتصادی، سیاسی، محیطی، اجتماعی و بهداشت و آموزش (Ulegin Burc, 2001)
بایر و ساواگو[4]- ۱۹۸۱	آب و هوا، مسکن، مراقبت‌های سلامتی و محیطی، جرم، حمل‌ونقل، آموزش، هنر، خلاقیت، اقتصاد
بلومکوئست[5]- ۱۹۸۸	بارندگی، رطوبت، گرمای هوای روزانه، درجه سرمای هوا، سرعت باد، تابش خورشید، ساحل، جرم و خشونت، نرخ معلم، دید، مجموع ذرات معلق، محل‌های دفن زباله
سوفیان[6]- ۱۹۹۳	امنیت عمومی، هزینه غذا، فضای زندگی، استاندارد مسکن، ارتباطات، آموزش، سلامت عمومی، صلح و آرامش، ترافیک، هوای پاکیزه
پروتاسنکو[7]- ۱۹۹۷	درآمد ماهانه هر فرد، توزیع درآمد، هزینه غذای ماهانه (Ulegin Burc, 2001)
شالاک و وردوگ[8]- ۲۰۰۲	خرسندی، خودپنداری، نداشتن فشار روحی، تعاملات، روابط، حمایت‌های مادی، وضع مالی، شغل، مسکن، تحصیلات، صلاحیت فردی، کارایی، سلامت، فعالیت‌های روزانه، فراغت، کنترل فردی، ارزش‌ها و اهداف فردی، انتخاب‌ها، مشارکت، نقش‌ها، حمایت‌های اجتماعی، حقوق انسانی و حقوق مشروع (توجه به جنبه‌های ذهنی کیفیت زندگی) (رضوانی، ۱۳۸۷)
داینر[9]، ۲۰۰۰	استانداردهای شهروندی: تعهدات اجتماعی، همبستگی و مشارکت اجتماعی، برخورداری از حمایت اجتماعی و حقوق فردی/ منزلت نقشی در سطوح فردی، اجتماعی و خانوادگی
ویلکسنسون[10]- ۱۹۹۱	تمام جنبه‌های اجتماع: فعالیت‌های شهرداری، فرصت‌های خرید (حراجی‌ها)، فرصت‌های شغلی و تعاملات اجتماعی
رافیان[11]-۱۹۹۳	ایمنی عمومی، هزینه غذا، فضای زندگی، استاندارد مسکن، ارتباطات، آموزش، سلامت عمومی، صلح و آموزش، جریان ترافیک، تمیزی هوا
کمیته بحران جمعیت	امنیت عمومی، هزینه خوراکی، فضای مسکونی، ارتباطات، آموزش عمومی، بهداشت همگانی، آرامش عمومی، حمل‌ونقل شهری، هوای سالم

منبع: (مطالعات نگارنده)

1- Echnider
2- Disorganization
3- Liu
4- Boyer and Savageau
5- Blomquist et al
6- Sufian
7- Protassenko
8- Shallok & Vordoke
9- Diner
10- Vilxenson
11- Raffian

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

خاستگاه به‌کارگیری انگاشت کیفیت زندگی، در برنامه‌ریزی شهری کشورهای بیشتر توسعه‌یافته می‌باشد و کشورهای کمتر توسعه‌یافته به تدریج الگوی به‌کارگیری انگاشت کیفیت زندگی و سنجه‌ها و شاخص‌های آن را از کشورهای توسعه‌یافته اقتباس کردند. بررسی تجربیات کشورهای مختلف در زمینه برنامه‌ریزی ارتقای کیفیت زندگی، نشان‌دهنده تغییر توجه از ابعاد عینی و کالبدی زندگی شهری به سوی ابعاد ذهنی و برابر دانستن کیفیت زندگی با شناخت ویژگی‌های متقابل محیطی، توسعه اقتصادی و برابری اجتماعی نسل امروز و نسل‌های آینده و تحت‌تأثیر انگاشت پایداری است. رابطه بین انگاشت کیفیت زندگی و برنامه‌ریزی شهری را از دو جهت می‌توان مورد بررسی قرار داد: نخست، برنامه‌ریزی با هدف ارتقای کیفیت زندگی (Seik, 2000) و دوم، کاربردهای گوناگون انگاشت کیفیت زندگی در برنامه‌ریزی شهری ناشی از چندبعدی بودن این انگاشت و بین رشته‌ای بودن برنامه‌ریزی شهری که عبارتند از:

- شناسایی و تحلیل همه‌جانبه سیستم مورد برنامه‌ریزی (رضاپور، ۱۳۸۹)
- شناسایی مشکلات و تولید اهداف جامعه (Lee, 2008)
- تخصیص بهینه و بر مبنایی برابرخواهانه منابع شهری
- ایجاد زمینه‌های مشارکت مردمی در برنامه‌ریزی
- فرایندی برنامه‌های شهری از طریق سنجش و بازبینی منظم کیفیت زندگی به صورت پیوسته و تکرار شدنی (رضاپور، ۱۳۸۹).

۱-۳- بررسی نمونه موردی (منطقه ۱۳ شهر تهران)

منطقه ۱۳ شهر تهران در منتهی‌الیه بخش شرقی شهر تهران قرار دارد «تصویر شماره ۲»، براساس اطلاعات آماری سال ۱۳۸۵ وسعتی معادل ۱۷۴۴/۷۵۴۷ هکتار و جمعیتی برابر ۲۰۰۸۳۷ نفر دارد (نتایج سرشماری نفوس و مسکن، ۱۳۸۵). این منطقه براساس تقسیمات اداری شهرداری، دارای چهار ناحیه و ۱۳ محله است «تصویر شماره ۳» (طرح مطالعات و بررسی مسائل توسعه شهری منطقه ۱۳ شهر تهران). منطقه ۱۳ یکی از مناطقی است که نابرابری فضایی و کیفیت پایین زندگی در آن به چشم می‌خورد و الزاماً نابرابرترین منطقه شهر تهران نخواهد بود.

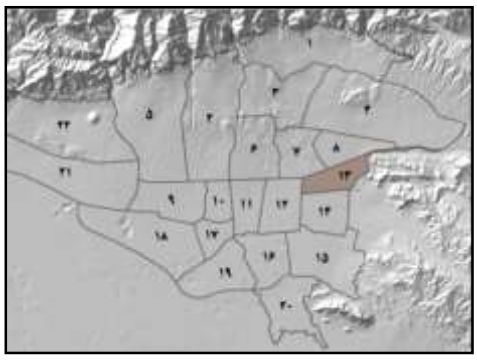

تصویر ۱- موقعیت منطقه ۱۳ در شهر تهران

منبع: (یافته‌های نگارنده)

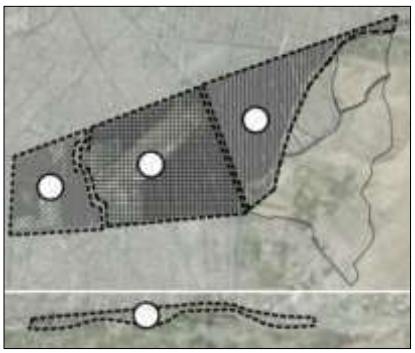

تصویر ۲- نواحی منطقه ۱۳ شهر تهران

منبع: (یافته‌های نگارنده)

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

رویارویی با نابرابری فضایی ضمن به کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی .../ مهدیه خالوباقری ـــــــ

نقشه‌های همپوش مربوط به معیارهای مختلف تهیه گردیدند. برای ترکیب نقشه‌ها، از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)[1] استفاده شد و معیارها با درنظر گرفتن ارزش‌های مساوی روی هم قرار گرفتند؛ به طوری که نرم‌افزار با درنظر گرفتن ارزش‌های مساوی حالت‌های مختلف ترکیب بر حسب مقولات تعریف شده، رتبه‌بندی خام و ارزش‌گذاری شده هر یک از مقولات را مشخص کرد و ناحیه‌های دارای پایین‌ترین ویژگی‌ها به لحاظ معیارهای بررسی‌شده، مشخص گردیدند. ناحیه‌های نابرابر حاصل از همپوشانی نقشه‌های به دست آمده از معیارهای مختلف، روی هم قرار داده شدند و در نهایت، ناحیه دارای بیشترین نابرابری فضایی با سایر نواحی مشخص شد (تصویر ۴).

پس از تعیین ناحیه نابرابر با بهره‌گیری از معیارها و روش منتخب، بررسی نابرابری فضایی و کیفیت زندگی با استفاده از دیدگاه افراد ساکن و تصمیم‌گیرندگان و برنامه‌های شهری از طریق پرسشنامه انجام شد و از همپوشانی نتایج به دست آمده از پرسشنامه‌های مذکور با نتایج به دست آمده از مراحل قبلی (شامل قیاس تحلیلی و نقشه‌های همپوش) تحلیل نهایی نابرابری فضایی و کیفیت زندگی در منطقه و شناسایی و معرفی نابرابرترین ناحیه و همچنین ناحیه دارای پایین‌ترین کیفیت زندگی، انجام گرفت.

سنجش کیفیت زندگی در نمونه موردی، با به‌کارگیری سنجه‌های ذهنی حاصل از پیمایش و ارزیابی ادراکات و رضایت‌مندی شهروندان از زندگی شهری صورت می‌گیرد. به بیانی دیگر، کیفیت زندگی برابر با کیفیت زندگی ذهنی و مربوط به میزان رضایت‌مندی شهروندان، در نظر گرفته می‌شود. از این‌رو، پرسشنامه‌هایی در دو بخش شامل معیارها و سنجه‌های پیشنهادی نابرابری فضایی و کیفیت زندگی (به دست آمده از بررسی چارچوب‌های نظری مرتبط با کیفیت زندگی و انطباق با ویژگی‌های ساختار فضایی و تصمیم‌گیری نمونه موردی) و متناسب با شرایط نمونه موردی، تنظیم و پس از چند مرحله، اصلاح نهایی می‌شوند. داده‌ها به روش مصاحبه رو در رو، با توجه به تفکیک حجم نمونه انتخاب شده بر حسب جمعیت محلات منطقه، جمع‌آوری می‌شوند. حجم نمونه، طبق فرمول کوکران (براساس این رابطه تعداد ۳۵۰ پرسشنامه در نواحی منطقه تکمیل شدند) انتخاب و داده‌های گردآوری شده با استفاده از روش‌های آماری توصیفی و تحلیلی، مورد تحلیل قرار گرفتند. به منظور تعیین پایایی پرسشنامه‌ها، داده‌ها مورد تحلیل آلفای کرنباخ قرار گرفتند. مقدار ضریب آلفای پرسشنامه‌ها برابر با ۰/۶۹۸ بود که نشان‌دهنده همبستگی قابل قبول اجزای درونی پرسشنامه‌ها می‌باشد و روابط بین عوامل تأثیرگذار بر کیفیت زندگی و نابرابری فضایی از دیدگاه افراد ساکن در سال ۱۳۹۰ در منطقه ۱۳ شهر تهران، تبیین می‌شود.

1- Geographic Information System

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

جدول ۴- سنجه‌های پیشنهادی برای سنجش کیفیت زندگی در منطقه ۱۳ شهر تهران

ردیف	زمینه کلی	سنجه‌ها
۱	خدمات رفاهی	خدمات بهداشتی و درمانی مراکز خرید روزانه مراکز خرید غیرروزانه مکان‌های آموزشی بانک‌ها و ادارات خدمات عمومی (برق، تلفن، آب، گاز، آتش‌نشانی، امدادی و ...) مساجد و مراکز مذهبی
۲	امنیت اجتماعی	حضور نیروهای امنیتی امنیت مالی (محل سکونت و خودرو) امنیت جانی در برابر ضرب‌وشتم‌گیران، معتادان و افراد ناباب امنیت پارک‌ها، فضاهای عمومی و زمین‌های خالی ایمنی در برابر تصادف با وسایل نقلیه موتوری تسهیلات و روشنایی خیابان‌ها و کوچه‌ها
۳	محیط‌زیست و آلودگی‌ها	کیفیت هوا (نبود آلودگی‌ها) نحوه و زمان‌بندی جمع‌آوری زباله در محله و نظافت کوچه‌ها، خیابان‌ها و مکان‌های عمومی آلودگی‌های صوتی فاضلاب و بوی بد ناشی از آن
۴	خدمات حمل‌ونقل	امکانات حمل‌ونقل عرض معابر دسترسی پیاده فضای پارکینگ
۵	نواحی گذران اوقات فراغت	فضاهای سبز فضاهای فرهنگی فضاهای ورزشی
۶	حس تعلق و وابستگی به محله	حس تعلق به محله و روابط با همسایگان تمایل به اینکه دیگران از محل زندگی فرد با خبر شوند خوانایی نشانی محل سکونت تلاش برای بهبود شرایط محله
۷	کیفیت مسکن	واحد مسکونی فرسوده/ غیرفرسوده مساحت واحد مسکونی امکانات واحد مسکونی
۸	ازدحام و شلوغی	ازدحام و شلوغی محله
۹	خدمات شهرداری و شورایاری	خدمات شهرداری و رسیدگی به شکایات خدمات شوراياری و رسیدگی به شکایات
۱۰	زندگی کلی	محل سکونت سلامت جسمی آرامش روحی زندگی خانوادگی نوع شغل درآمد وضعیت و سطح تحصیلی

منبع: (یافته‌های نگارنده)

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

قیاس کیفیت زندگی نواحی نمونه موردی شامل بررسی یافته‌های توصیفی مربوط به نحوه توزیع متغیرها و ویژگی‌های نمونه آماری مربوط به سنجه‌های کیفیت زندگی می‌باشد. پس از تحلیل توصیفی اطلاعات به دست آمده از سنجش رضایت‌مندی ساکنین نواحی نمونه موردی، میزان رضایت‌مندی افراد ساکن، ارزش‌گذاری و رتبه‌بندی شد. میانگین سنجه‌های کیفیت زندگی با درنظر گرفتن رتبه‌بندی مذکور، محاسبه و از ترکیب میانگین سنجه‌ها، میانگین هر یک از زمینه‌ها در نواحی نمونه موردی، محاسبه گردید. در مقایسه و ترکیب سنجه‌های کیفیت زندگی برای تمامی سنجه‌ها در نسبت با یکدیگر، ارزش یکسانی در نظر گرفته شد. با ترکیب میانگین‌های به دست آمده برای هر یک از سنجه‌های کیفیت زندگی، میانگین هر ناحیه مورد محاسبه قرار گرفت. از مقایسه میانگین سنجه‌های به دست آمده برای نواحی چهارگانه، مشخص گردید که ناحیه دارای پایین‌ترین کیفیت زندگی می‌باشد. با توجه به نتایج به دست آمده از مقایسه کیفیت زندگی در نواحی نمونه موردی، ناحیه یک به‌عنوان ناحیه‌ای که در مقایسه با سایر نواحی، پایین‌ترین کیفیت زندگی را دارد، مشخص شد.

علاوه بر پرسشنامه‌های ساکنین، به همین شیوه پرسشنامه‌هایی برای سنجش دیدگاه‌های مسئولین، جمع‌آوری شده و مورد تحلیل قرار گرفتند. نتایج پرسشنامه‌های ساکنین و مسئولین در بررسی نابرابری فضایی، تأییدکننده وجود نابرابری فضایی در بین نواحی منطقه است؛ به‌طوری‌که بیشترین مشکلات از نظر تعداد و شدت، مربوط به ناحیه یک است. از همپوشانی نتایج به دست آمده از این مرحله با نتایج مراحل قبلی، ناحیه یک به عنوان نابرابرترین و پایین‌ترین کیفیت زندگی در مقایسه با سایر نواحی نمونه موردی، شناسایی شد.

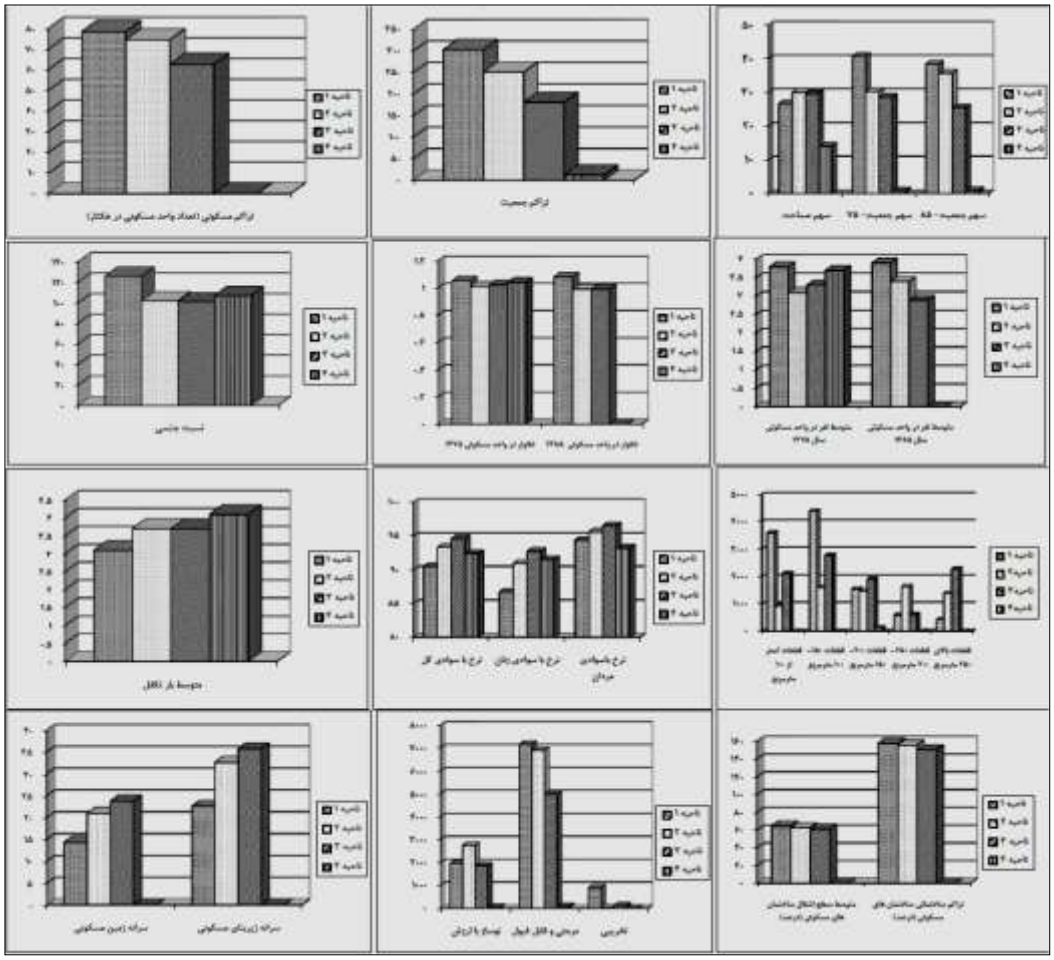

تصویر ۳- نمودارهای رتبه‌بندی- رده‌بندی تحلیل نابرابری فضایی بین نواحی منطقه ۱۳ شهر تهران

منبع: (یافته‌های نگارنده)

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

رویارویی با نابرابری فضایی ضمن به کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی .../ مهدیه خالوباقری ـــــــ

۲-۱- مشکل‌یابی در منطقه ۱۳ شهر تهران

در راستای کارآمد ساختن برنامه پیشنهادی در نمونه موردی، مشکلات برنامه‌ریزی منطقه حاصل از پالایش مشکلات به دست آمده از بررسی ساختار فضایی و تصمیم‌گیری و قیاس نواحی براساس معیارهای پیشنهادی نابرابری فضایی، مشکلات به دست آمده از بررسی برنامه‌های گذشته و موجود منطقه و مشکلات به دست آمده از پرسشنامه‌های افراد ساکن و مسئولین، براساس سنجه‌های ذهنی کیفیت زندگی و معیارهای نابرابری فضایی مشخص شد. در راستای استخراج مشکلات از مسیرهای مذکور، دو بیانیه تدوین شد: ۱- بیانیه مشکلات مبتنی بر بررسی شاخص‌های عینی و ۲- بیانیه مشکلات مبتنی بر بررسی سنجه‌های ذهنی. یکپارچه‌سازی معیارهای نابرابری فضایی و سنجه‌های کیفیت زندگی و معرفی معیارهای یکپارچه رویارویی با نابرابری فضایی با به‌کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی پس از معرفی و بازبینی چارچوب برنامه‌ریزی پیشنهادی براساس ویژگی‌های نمونه موردی، زمینه پالایش دو بیانیه مذکور و تدوین بیانیه نهایی مشکلات برنامه‌ریزی در نمونه موردی را فراهم آورد.

۲-۲- برنامه‌ریزی رویارویی با نابرابری فضایی در منطقه ۱۳ شهر تهران

با توجه به اهداف نوشتار و پس از بررسی چارچوب‌های نظری، فنی و تجربی انگاشت‌های مرتبط با موضوع و تطبیق آن با ویژگی‌های نمونه موردی، از میان نظریات، تفکر بوم‌شناسی اجتماعی که رفتارها و ویژگی‌های اجتماعی- اقتصادی ساکنین یک شهر را به شکل فضایی آن مرتبط می‌داند و نظریه عمل اجتماعی که انگاشت کیفیت زندگی را در چارچوب مسیرهایی برای دستیابی به اهداف، تعریف می‌کند، به عنوان نظریات منتخب و از میان رهیافت‌های برخورد نیز رهیافت تجدید حیات شهری برای رویارویی با نابرابری فضایی و رهیافت کیفیت زندگی برگر- اشمیت و نول که جامعه را به‌عنوان یک کلیت واحد در نظر می‌گیرد و علاوه بر عوامل فردی، بر عوامل اجتماعی نظیر برابری[1]، آزادی، امنیت و انسجام[2] تمرکز دارد، به‌عنوان رهیافت‌های منتخب برای به‌کارگیری در نمونه موردی، انتخاب گردیدند. چارچوب پیشنهادی رویارویی با نابرابری فضایی با به‌کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی در نمونه موردی، بر اساس دو زمینه و مسیر محتوایی و روند کاری، تدوین می‌شود. بر این اساس، ابزار و پیش‌شرط‌های اصلی راه‌اندازی یک سازوکار مناسب و فرایند پیشنهادی، معرفی شده و به‌کارگیری آن در نمونه موردی، مورد آزمون قرار می‌گیرد. بر این اساس، عمده‌ترین نتایج به دست آمده از بررسی‌ها که باید به عنوان پیش‌شرط در برنامه‌ریزی مورد توجه قرار گیرند، عبارتند از:

- اهمیت و نقش امکانات و عوامل تنظیم‌کننده به‌عنوان عوامل تأثیرگذار بر ارتقای کیفیت زندگی و کاهش نابرابری فضایی مبتنی بر روش‌شناسی بین رشته‌ای و دربرگیرنده قلمروهای گسترده
- توجه به منفعت عمومی و ابعاد گوناگون غیرکالبدی شامل ابعاد محیطی، اقتصادی، فرهنگی، روان‌شناختی و اجتماعی در برنامه‌ریزی
- در نظر گرفتن معیارهای عینی عناصر محیطی و سنجه‌های ذهنی مرتبط با واکنش مردم نسبت به عناصر در بردارنده ویژگی‌های نابرابری فضایی و کیفیت زندگی (معیارهای یکپارچه)
- اهمیت فراوان به نقش مردم در فعالیت برنامه‌ریزی
- توجه همزمان به واقعیت‌های عینی[3] زندگی و ادراکات ذهنی[4] از این واقعیت‌ها
- در نظر گرفتن ویژگی‌های پایه نابرابری میان نواحی مسکونی در تحلیل‌ها و جستجوی وجوه مهم ایجادکننده آنها
- توجه به عدم استقلال نواحی مسکونی شهر و درنظر گرفتن تغییر ویژگی‌های فضایی یک ناحیه مسکونی به‌عنوان یکی از عوامل تغییر سایر نواحی

1- Equality
2- Solidarity
3- Objective
4- Subjective

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]
[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

رویارویی با نابرابری فضایی ضمن به کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی .../ مهدیه خالوباقری ـــــــ

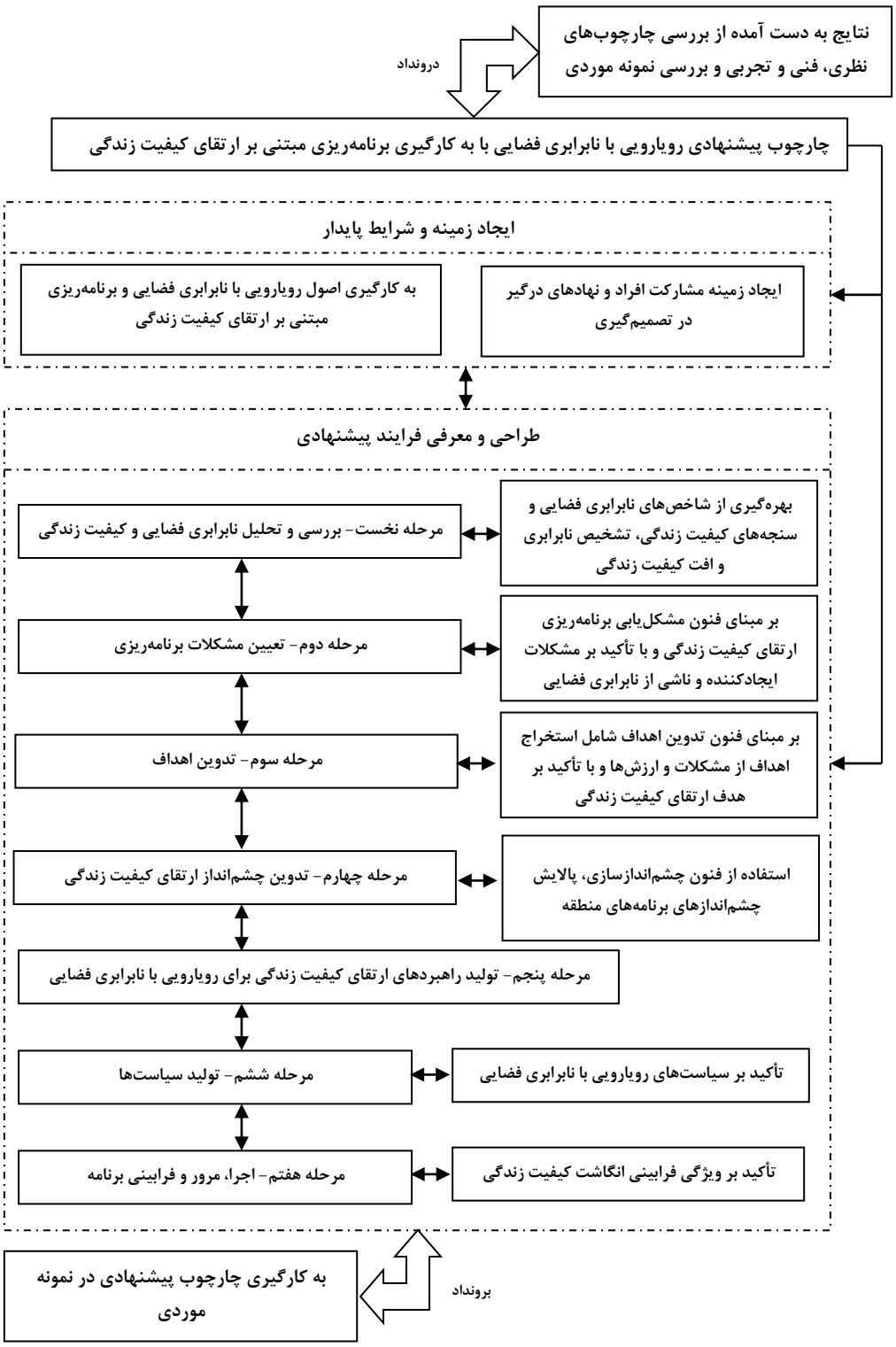

شکل ۱- چارچوب پیشنهادی رویارویی با نابرابری فضایی با به‌کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی

منبع: (یافته‌های نگارنده)

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

رویارویی با نابرابری فضایی ضمن به کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی .../ مهدیه خالوباقری ـــــــ

باید ارزیابی‌های دوره‌ای برنامه شامل بازنگری اهداف خرد را انجام داد.

در کاهش نابرابری‌های فضایی و ارتقای کیفیت زندگی، راهبردهای تأمین مسکن و بهبود شرایط کالبدی، توسعه اقتصادی- اجتماعی و توجه به محیط‌زیست، دارای اهمیت بسیاری است. نابرابری فضایی و کیفیت زندگی به مباحثی چون درآمد یا اشتغال محدود نمی‌شود. وضعیت نامطلوب زندگی در نواحی دچار نابرابری به ساختار خانواده، مناسبات و هویت اجتماعی ساکنین این نواحی، آسیب‌های جدی می‌زند و تأثیرات آنها بر کل جامعه وارد می‌آید. به‌کارگیری چارچوب پیشنهادی با شناخت اولویت‌های اجتماعی و اقتصادی ساکنان این نواحی و تلاش برای تأمین آنها، نقشی اساسی در کاهش نابرابری‌ها و ارتقای کیفیت زندگی ساکنین دارد.

۴- بحث و نتیجه‌گیری

نگارش مقاله پیش رو در فرایندی چرخه‌ای به شرحی که گذشت، زمینه پاسخ به پرسش‌ها و دستیابی به اهداف و مسیر انجام پژوهش‌های بعدی مرتبط با موضوع مورد پژوهش را فراهم می‌آورد:

نابرابری فضایی به‌عنوان مشکل برنامه‌ریزی است که از روابط پیچیده سه ساختار طبیعی، کالبدی- فعالیتی و تصمیم‌گیری، به‌عنوان نیروهای تأثیرگذار بر کل ساختار شهر ناشی می‌شود و پیامدهایی از جمله توزیع نامتوازن خدمات رفاهی، شکل‌گیری و رشد نواحی دچار افت و محرومیت و نواحی فقیر فرسوده شهری را در پی دارد و باید در شناسایی، سنجش و مقابله با نابرابری فضایی، مورد توجه قرار گیرند.

ناکارآمدی رهیافت‌های سنتی برنامه‌ریزی در رویارویی با نابرابری فضایی، به دور از نگاهی جامع و چندبعدی به زندگی شهری، ضرورت معرفی و به‌کارگیری شیوه برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی را مطرح می‌سازد. شیوه‌ای که با به‌کارگیری انگاشت همه جانبه کیفیت زندگی، ابعاد ذهنی و عینی زندگی شهری را در نظر داشته و بر حسب ویژگی‌های نمونه موردی، به برنامه‌ریزی می‌پردازد. برنامه‌ریزی مبتنی بر ویژگی‌های مذکور، بر تدارک شرایط ضروری محیطی (کیفیت زندگی عینی) و رضایت از شرایط محیط (کیفیت زندگی ذهنی) و نوآوری در خلق راه‌حل‌های متفاوت و همه‌جانبه برای مشکلات برنامه‌ریزی گوناگون، تأکید دارد.

تلفیق دو فرایند «رویارویی با نابرابری فضایی» و «برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی» براساس دو مسیر محتوایی و روند کاری و با در نظر گرفتن قیدها و محدودیت‌های به‌کارگیری کیفیت زندگی و رویارویی با نابرابری فضایی از یک‌سو و فرصت‌های به‌کارگیری آن از سوی دیگر و بر مبنای نتایج به دست آمده از بررسی چارچوب‌های نظری، فنی و تجربیات مرتبط با موضوع مورد پژوهش و شناخت و تحلیل نمونه موردی و پس از معرفی زمینه و شرایط پایه و به‌کارگیری آن در نمونه موردی، به‌منظور دستیابی به برابری و ارتقای کیفیت زندگی در منطقه، به‌عنوان شیوه‌ای متمایز از شیوه‌های رایج برنامه‌ریزی که به سطوح خرد شهری توجه دارد و پیشنهاد و به‌کارگیری روش و معیارهای یکپارچه نابرابری فضایی و کیفیت زندگی، به‌عنوان معیارهای متمایز از معیارهای متداول برنامه‌ریزی، از عمده‌ترین دستاوردهای این مقاله محسوب می‌شوند.

منابع

خالوباقری، مهدیه، (۱۳۹۰). رویارویی با نابرابری فضایی با به‌کارگیری برنامه‌ریزی مبتنی بر ارتقای کیفیت زندگی- نمونه موردی منطقه ۱۳ شهر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

دانشپور، زهره، (۱۳۸۷). درآمدی بر نظریه‌های برنامه‌ریزی با تأکید ویژه بر برنامه‌ریزی شهری، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

دانشپور، زهره، (۱۳۷۸). تحلیل عدم تعادل فضایی در شهرها، مجله صفه، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۲۹، صفحات ۳۴-۵۲.

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]

رضوانی، محمدرضا، (۱۳۸۸). توسعه و سنجش شاخص‌های کیفیت زندگی شهری (نمونه موردی شهر نورآباد لرستان)، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال اول، شماره دوم.

رضوانی، محمدرضا؛ منصوریان، حسین، (۱۳۸۷). سنجش کیفیت زندگی: بررسی مفاهیم، شاخص‌ها، مدل‌ها و ارائه مدل پیشنهادی برای نواحی روستایی، فصلنامه روستا و توسعه، سال یازدهم، شماره ۳.

رضاپور، مریم، (۱۳۸۹). سنجش کیفیت زندگی کیفیت زندگی- نمونه موردی منطقه ۸ شهر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

کلانتری، خلیل، (۱۳۸۰). برنامه‌ریزی و توسعه منطقه‌ای، تهران، انتشارات خوشبین.

نجات، سحرناز، (۱۳۸۷). کیفیت زندگی و اندازه‌گیری آن، مجله تخصصی اپیدمیولوژی، دوره ۴، شماره ۲.

نصیری، اسماعیل، (۱۳۸۸). کاربرد تلفیق روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره مکانی با GIS در کاربری اراضی شهری، فصلنامه ژئوماتیک.

نوغانی، محسن؛ اصغرپور، احمدرضا؛ صفا، شیما؛ کرمانی، مهدی، ۱۳۸۷: کیفیت زندگی شهروندان و رابطه آن با سرمایه اجتماعی در شهر مشهد، مجله علوم‌اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.

هاروی، دیوید، ۱۳۷۶: عدالت اجتماعی و شهر، ترجمه فرخ حسامیان، انتشارات پردازش.

Hagerty, M., Cummins, Robert A., Ferriss, Abbottl., Land Kenneth, Michalos, Alex C., Peterson Mark, Sharpe, Andrew, Sirgy, Joseph, Vogel, Joachim, 2001. Quality of life indexes for national policy: Review and agenda for research. *Social Indicators Reseasch, Vol. 55*, No. 1, p. 1-96.

Lee, J., Wong, D., 2001. Statistical analysis with arc view GIS. John Wiley and Sons, New York, 135-137.

Lee, Yung-Jaan, 2008. Subjective quality of life measurement in Taipei. *Building and Environment, Vol. 43,* No. 7, P. 1205-1215.

Morais, P., 2010. Evaluation of performance of European cities with the aim to promote quality of life improvements. *Elsevier, Vol. 39,* No. 4, P. 398-409.

Seik, Foo Tuan, 2000. Subjective assessment of urban quality of life in Singapore. *Habitate International, Vol. 24,* No. 1, P. 31-49.

Ülengin BurÇ, Ülengin, Füsun, Güvenç, Ümit, 2001. A multidimensional approach to urban quality of life: The case of Istanbul. *European Journal of Operational Research, Vol. 130,* No. 2, P. 361-374.

WHOQOL., 1993. Measuring Quality of Life: The Development of the World Health Organization Quality of life. World Health Organization.

[Downloaded from iueam.ir on 2026-11-10]

[DOR: 20.1001.1.23452870.1391.1.1.4.6]